

Döden i skuggan av livet

Föreställningar om självmord på den svenska landsbygden i slutet av 1800-talet

JOSEFIN LÖFVING

Uppsala

I folkliga föreställningar i det sena 1800-talets Sverige var definitionen av självmord mer beroende av självmördarens liv än dennes intention och handling vid dödsögonblicket. Förståelsen av självmord formades i relation till en föreställning om ond bråd död som följden av tidigare begångna synder. Djävulen sågs som en verklig och aktiv aktör, och spelade en avgörande roll. Det ansågs att den som begick synder riskerade att genom självmord hämtas av djävulen i förtid och börja hemsöka de efterlevande.

Inledning

Ett pojkestreck som gått snett, en misslyckad abort och en av djävulen påtvingad drunkslagsdöd. Vad sammanbinder dessa händelser? Förutom att de slutade i tragiska dödsfall är de alla exempel på vad som i folkliga sammanhang i det sena 1800-talets Sverige kunde benämnas självmord. Händelserna ter sig vid första anblicken väsensskilda och skulle med dagens terminologi beskrivas som allt ifrån olyckor till mord, men knappast självmord. Det övergripande syftet med denna studie är att steg för steg tränga in i de meningssammanhang som självmordskategoriseringarna var en del av. Självmordet omgärdas av ett oupphörligt meningsskapande och i dess orsaksförklaringar aktualiseras frågor om människans ansvar för sitt liv och sin död. I föreliggande uppsats undersöks 1800-talets föreställningar om relationen mellan liv och död och hur dessa upprättades i självmordstolkningar i en folklig kontext som sällan behandlats i den historiska självmordsforskningen.

Artikelns granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Josefin Löfving, f. 1994, har en masterexamen i idéhistoria vid Stockholms universitet. Hon intresserar sig särskilt för skärningspunkterna mellan folktro, magi, lärt vetande och religion i olika tider och sammanhang.

E-post: h.j.lofving@gmail.com

Inom historieforskningen beskrivs hur sekulariseringsprocessen resulterade i förändrade attityder till självmordet på en samhällelig nivå. Efter att tidigare ha uppfattats och tolkats som en syndig och brottslig handling, utförd under djävulens inflytande, genomgick självmordet under 1700- och 1800-talen en medikalisering och avmystifiering.¹ Ett led i detta var avkriminaliseringen som i Sverige skedde år 1864.² I uppsatsen lämnar jag dock den övergripande utvecklingen för att i stället lyfta fram ett folkligt meningssammanhang bortom kyrkans officiella läror och lagstiftningens brottsbeskrivningar. Studien bygger på frågelistmaterial som samlades in från den svenska landsbygden av Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala under första halvan av 1900-talet.

Syftet med studien är att visa hur föreställningar om ansvar och relationen mellan liv och död konstruerades i folkliga självmordstolkningar. Detta görs genom att studera relationen mellan å ena sidan agens och intention, å andra sidan självmord.

Vilken roll spelade självmördarens agens och intention vid dödsögonblicket jämfört tidigare handlingar i livet i självmordstolkningarna? Vilken roll spelade föreställningar om synd? Genom frågorna belyses olika aspekter av hur ansvaret för självmordet förstods. Begreppet agens syftar här på i vilken mån självmördaren spelade en aktiv roll i sin egen död. Med ansvar avser jag både självmördarens ansvar för sin död i saklig mening och sin skuld i moraliskt avseende.

Själv mordet i historieskrivningen

Forskningen visar att 1800-talet var en omvälvande period i självmordets historia. Antalet registrerade självmord ökade markant under århundradet i samtliga Sveriges län såväl som i de flesta europeiska länder.³ Historiker har lyft fram liberaliseringen som orsak till den ökade frekvensen av självmord. I och med liberaliseringen började självmord betraktas som

1. Se t.ex. Michael MacDonald & Terence R. Murphy, *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England* (Oxford 1990); Birgitta Odén, "Rätten att dö – viljan att leva: En förändringsprocess i fågelperspektiv", i Birgitta Odén, Bodil E. B. Persson & Yvonne Maria Werner (red.), *Den frivilliga döden: Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv* (Stockholm 1998).

2. Själv mordets avkriminalisering har knutits till en utveckling av sekularisering och individualisering. Begravningsstraffet kvarstod dock i Sverige fram till år 1908: Ann-Sofie Ohlander, "...den smärtsamma oro, vilken bragt honom ända till ledsnad vid livet", i Ann-Sofie Ohlander (red.), *Kärlek, död och frihet: Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige* (Stockholm 1986) s. 59.

3. Per-Anders Lindén, "Själv mord 1750–1970", i Jan Beskow, Peter Allebeck, Danuta Wasserman & Marie Åsberg (red.), *Själv mord i Sverige: En epidemiologisk översikt* (Stockholm 1993) s. 35.

en privatsak och var inte längre en fråga som berörde rättsväsendet. En annan viktig samhällsomvandling var sekulariseringen, som man menar ledde till att självmordets koppling till synd och skam avtog. I och med kyrkans minskade inflytande i samhället betraktades inte självmordet längre som ett brott mot Gud.⁴

Michael MacDonald och Terence Murphy har varit tongivande i historieskrivningen om självmord och visat hur den minskade strängheten mot självmord kan knytas till ett avtagande av tron på det övernaturligas närvaro i människors liv samtidigt som medicinska förklaringar ökade.⁵ Sekulariseringens betydelse betonas även inom svensk forskning där bland andra Birgitta Odén beskriver hur självmordet i äldre tider kopplades till djävulspåverkan men under 1800-talet i allt större utsträckning kom att beskrivas i medicinska termer. Demonisering övergick i medikalisering.⁶ Konsekvensen blev i förlängningen en mindre fördömande inställning till självmord.

Källorna som använts av dessa forskare förmedlar i första hand en bild av myndigheternas hantering av självmorden. Svårare har det varit att komma åt folkliga perspektiv. Det är exempelvis svårt att avgöra i vilken mån den medicinska förklaringsmodellen berörde de bredare folklagren, då landsbygdsbefolkningens kontakt med skolmedicinen var mycket begränsad.⁷ I en studie av etnologen Ulrika Wolf-Knuts framgår dessutom att djävulen fungerade som en aktiv normväktare i människors medvetande även under sent 1800-tal.⁸ Med detta i åtanke är det intressant att fråga sig i vilken mån medikalisering härskade över en eventuell demonisering i folkliga självmordstolkningar. Frågelistmaterialet som används i denna studie erbjuder en möjlighet att finna perspektiv från fler historiska aktörer.

Utifrån det rika rättegångsmaterial som självmordet genererat har intressanta aspekter kring självmordets definition kunnat lyftas fram.

4. Se exempelvis: Odén (1998) s. 22–29; Ohlander (1986) s. 59–66.

5. MacDonald & Murphy (1990) s. 199–201, 214. I Sverige avkriminaliserades självmordet år 1864. Begravningsstraffet kvarstod dock i Sverige fram till år 1908: Ohlander (1986) s. 59.

6. Odén (1998) s. 23.

7. Antalet provinsialläkare i Sverige vid mitten av 1800-talet var till exempel inte större än 150: Karin Johannisson, "Livets gränser: Födelse, sjukdom och död 1750–1900", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Bryta, bygga, bo: Svensk historia underifrån*, (Stockholm 1994) s. 142.

8. Ulrika Wolf-Knuts, *Människan och djävulen: En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition* (Åbo 1991) s. 279.

Distinktionen mellan de som begått självmord när de varit vid sina sinners fulla bruk och de som handlat i sinnesförvirrat tillstånd var under tidigmodern tid och på 1800-talet viktig för utdömandet av begravningsstraffet. Begravningsstraffet innebar att begravningen skedde i tysthet, utan likpredikan, procession eller klockringning. I såväl svensk som europeisk kontext gällde att om självmördaren inte varit mentalt tillräknelig vid dådet förstods detta som en förmildrande omständighet, och den döde kunde skonas från begravningsstraffet.⁹ Arne Jarrick menar att de centrala frågorna i bedömningen av självmord alltid kretsat kring just självmördarens sinnestillstånd och motiv.¹⁰

Bodil Persson har studerat definitionsfrågan utifrån hur avsiktliga drunkningsjälvmord skildes från drunkningsolyckor i 1700-talets Sverige. Persson nämner att sådana som dött ”uti grofwa synder” kunde få samma begravning som självspillingar men dessa utgjorde ändå två grupper som hölls definitionsmässigt åtskilda.¹¹ Det var endast de frivilliga dödsfallen som betecknades som självmord. I en nyutkommen studie av Roddy Nilsson och Marie Eriksson är mönstret detsamma. Nilsson och Eriksson undersöker den ökade frekvensen av dödliga fosforförgiftningar hos kvinnor under 1800-talets senare hälft.¹² Vid dessa dödsfall användes vittnesförhör och obduktioner för att utröna om fosforförgiftningen varit en följd av en misslyckad abort eller ett uppsåtligt självmordsförsök.¹³ Detta hade betydelse för vilken typ av begravning den döda fick. Intentionen var således viktig för klassificeringen. Nilsson och Eriksson noterar dock att det ibland hände att kvinnor, vars dödsorsak fastställdes till misslyckad abort, ändå klassificerades som självmörderskor i de medicinska protokollen.¹⁴ Detta för oss in på en

9. MacDonald och Murphy menar exempelvis att det var denna distinktion som påbörjade självmordets sekularisering: McDonald & Murphy (1990) s. 114. För fler skildringar, se Andreas Bähr, ”Between ‘Self-Murder’ and ‘Suicide’: The Modern Etymology of Self-Killing”, *Journal of Social History* 3 (2013) s. 621; Hilding Pleijel, *Jordfästning i stillhet: Från samhällsstraff till privatceremoni* (Lund 1983) s. 15; Ohlander (1986) s. 42, 45, 48–51, 53, 55; Ekström (2000) s. 157–160; Odén (1998) s. 23; Arne Jarrick, *Hamlets fråga: En svensk självmordshistoria* (Stockholm 2000) s. 36.

10. Jarrick (2000) s. 36.

11. Bodil E. B. Persson, ”Drunknad eller dränt? Plötsliga, oväntade dödsfall i Skåne 1704–1718”, i Birgitta Odén, Bodil E. B. Persson & Yvonne Maria Werner (red.), *Den frivilliga döden: Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv* (Stockholm 1998) s. 118–119, 177–178.

12. Roddy Nilsson & Marie Eriksson, *Ilska, desperation och lömska försåt: Våldsamma kvinnor i 1800-talets Sverige* (Lund 2020) s. 139.

13. Nilsson & Eriksson (2020) s. 166.

14. Nilsson & Eriksson (2020) s. 135.

del av självmordsforskningen som komplicerar bilden av självmordet som definierat av intention.

I folklivsforskaren Louise Hagbergs insamling av 1800-talets folkseder berättas att druckningsfall i allmänhet likställdes med självmord.¹⁵ I vissa historiska studier har påpekats att självmordsdefinitionen i kriminalstatistiken på 1800-talet var vidare än dagens. Utöver de avsiktligt självdestruktiva handlingarna inkluderades oaktsamma handlingar som resulterade i ens död, exempelvis att gå på tunn is.¹⁶ Med tanke på att denna vida självmordsbenämning tycks gå på tvärs mot den intentionsbaserade definitionen, är det anmärkningsvärt att förhållandet dem emellan inte fått större uppmärksamhet i den historiska självmordsforskningen.

Här utmärker sig dock Susan Morrissey med en studie av relationen mellan dryckesrelaterade dödsfall och självmord i 1800-talets Ryssland.¹⁷ Hon visar att självmordsdefinitionen påverkades mer av levnadssättet hos den döde än den faktiska dödsorsaken. Detta eftersom det fanns ett nära förhållande mellan synd och självmord, där det senare ansågs vara en naturlig följd av det förra.¹⁸ Morrisseys resultat är anmärkningsvärt i förhållande till övrig forskning där självmordsdefinitionen beskrivs ha varit beroende av personens uppsåt. I det sammanhang som Morrissey lyfter fram byggde självmordsdefinitionen på helt andra premisser.

De övergripande perspektiv som dominerat i den historiska självmordsforskningen har nyanserats av mer mikroorienterade studier. Anders Ekström har här gett ett intressant kulturhistoriskt bidrag i sin studie av meningsskapandet kring ett självmordsfall från 1864. Han studerar både hur statistiken kring självmord användes i samhällskritiska diskussioner och hur det enskilda självmordet tolkades i tidningar och av anhöriga. Ekström visar att ett självmord genererade många olika tolkningar och att meningsskapandet förekom på flera nivåer som inte lätt kan översättas till dåtidens medicinska eller kyrkliga förklaringsmodeller.¹⁹

15. Louise Hagberg, *När döden gästar: Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning* (1937) (Stockholm 2016) s. 514.

16. Ohlander (1986) s. 58; Ekström (2000) s. 11 (med hänvisning till Ohlander).

17. Susan K. Morrissey, "Drinking to death: Vodka, suicide, and religious burial in Russia", *Past and Present* 186 (2005).

18. Morrissey (2005) s. 122, 127.

19. Exempelvis beskrevs aldrig självmordet i medicinska termer av anhöriga trots att den dödes vänner rörde sig i medicinarkretsar. Dessutom gick anhöriga emot kyrkans konvention om "stilla begravning" och sjöng psalmer och höll gravtal för den döde: Anders Ekström,

Med denna uppsats vill jag precis som Ekström lyfta fram det aktiva meningsskapandet kring självmord, men utifrån ett källmaterial som hittills varit outnyttjat i forskningen om självmord.

Meningsskapande och den nya kulturhistorien

I enlighet med den nya kulturhistoriens teoretiska utgångspunkter betonar jag det aktiva meningsskapandet kring självmordet och dess betydelse för människors förståelse av världen. Utgångspunkten är att kultur bör studeras som ett performativt meningsskapande snarare än som en spegling eller effekt av mer grundläggande förhållanden. Benämningar, kategorier och beskrivningar konstituerar i själva verket de sociala relationerna och förser verkligheten med mening.²⁰ Analysperspektivet syftar till att betona det aktiva meningsskapandet i historiskt specifika praktiker.²¹

I tidigare forskning har 1800-talets självmordstolkningar på landsbygden tenderat att beskrivas som kvarlämningar av äldre utdöende traditioner. Folktron beskrivs utgöras av gamla seder som överlevt i vissa sammanhang – inte som någonting som var produktivt och meningsskapande.²² Med inspiration från den nya kulturhistorien betonar jag i stället det aktiva meningsskapandet kring självmordet och dess betydelse för människors förståelse av världen. Jag hoppas komma bort från en tendens inom historievetenskapen där kulturbegreppet behandlas som en förenande och relativt stabil bakgrund till de föreställningar som fanns, snarare än som en process som skapar och förändrar föreställningarna.²³ Denna tendens har nyligen identifierats av Hanna Nilsson Hammar och Kajsa Weber som föreslår att mer fokus riktas mot aktörerna i historien och den situationsbundna meningsproduktionen.²⁴ Med ett sådant angreppssätt minskar risken för anakronismer och teleologiska

Dödens exempel: Självmordstolkningar i svenskt 1800-tal genom berättelsen om Otto Landgren (Stockholm 2000) s. 75, 90.

20. För en genomgång av den nya kulturhistoriens främsta utgångspunkter och utveckling, se Anders Ekström, *Representation och materialitet: Introduktioner till kulturhistorien* (Nora 2009) s. 28–41.

21. Ekström (2009) s. 43.

22. Folktron omgärdas t.ex. av ord som "persisted", "survived" och "endured": MacDonald & Murphy (1990) s. 52, 214–215.

23. Hanna Nilsson Hammar & Kajsa Weber, "Från religiös kultur till konfessionell kunskap", *Historisk tidskrift* 141:1 (2021) s. 88.

24. Nilsson Hammar & Weber (2021) s. 89.

uttolkningar. Vi kommer således närmare meningsskapandet från den period som undersöks.

Centralt för den nya kulturhistorien är ett ifrågasättande av begreppens naturgivenhet.²⁵ Detta har dock visat sig vara lättare sagt än gjort. Peter Mandler har lyft fram problematiken med att undersöka ett begrepps betydelse, då det på förhand förutsätter existensen av en grupp enhetliga företeelser som kan ringas in av benämningen.²⁶ En viktig premis som jag tar fasta på i studien är därför att objekten som självmordsbegreppet fick sin mening i relation till, inte är på förhand givna. Detta innebär ett öppet förhållningssätt till de associationer som gjordes i relation till självmordet. Det intressanta är inte att fastställa en klinisk definition av självmordsbegreppet, utan snarare att ta fasta på de meningsbärande kedjor som inte bara försåg begreppet med innehåll utan överhuvudtaget gjorde det möjligt att benämna någonting som ett självmord.

Folkminnen som källmaterial

Studien bygger på dåvarande Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA:s, frågelistmaterial från 1940- och 1950-talen.²⁷ Arkivet anlätade ortsmiddelare runt om i landet som fick i uppdrag att intervjua äldre personer, så kallade sagesmän, om seder och bruk från deras barn- och ungdomstid, utifrån tematiska frågelistor.²⁸ Verksamheten var en del i ett nationalromantiskt räddningsprojekt med syfte att bevara det som ansågs vara ursprungliga folkminnen och som riskerade att falla i glömska i det snabbt förändrande samhället. Folkminnena lokaliserades till landsbygdsbefolkningen där man ansåg att civilisationen ännu inte svept undan folkets kulturyttringar.²⁹ Vid insamlingens början bestod

25. Ekström (2009) s. 40.

26. Peter Mandler, "The Problem with Cultural History", *Cultural and Social History* 11:1 (2004) s. 110.

27. ULMA heter numera Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (DFU), och ingår i Institutet för språk och folkminnen (ISOF).

28. Agneta Lilja, "Det är dock vi från fältet som håller virket till byrån", i Bo G Nilsson, Dan Waldetorf, & Christina Westergren (red.), *Frågelist och berättarglädje: Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre* (Stockholm 2003) s. 33.

29. Linnea Skogh, "Folkets försvinnande: Konstruktioner av det förflutna i svensk folkminnesforskning under 1920-talet", Masteruppsats, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet (2017) s. 20–25, 30–32, 61, 73; Anders Salomonsson, "Folkklivsarkivet och frågelistorna", i Bo G Nilsson, Dan Waldetorf, & Christina Westergren (red.) (2003) s. 90. Om nationalismens betydelse för folkminnesforskningen, se Agneta Lilja, *Föreställningen om*

nätet av ordsmeddelare främst av män som var framstående i sin bygd och som förväntades ha distans till det som berättades.³⁰ Detta ändrades successivt och i det frågelistmaterial som undersöks här består ordsmeddelarna av 10 kvinnor och 16 män. Ordsmeddelarna var oskolade men intresserade personer som med arkivets handledning tränades i att uppteckna seder och bruk från sin hemort.³¹ Utifrån intervjuerna med sagesmännen sammanställde ordsmeddelarna uppteckningar som skickades in till arkivet för katalogisering och forskning.

Folkminnesarkivens ärende och insamlingsmetoder har varit föremål för flera studier. Etnologen Agneta Lilja visar i sin avhandling att frågelistmaterialet ofta fungerade som en bekräftelse av forskarnas förkunskaper och att experternas förväntningar kunde påverka både form och innehåll i svaren.³² Fram till 1970-talet var kraven på svarens utformning mycket strikta, och det hände att uppgifter som ansågs felaktiga korrigerades eller gallrades bort av arkiven.³³ Honorering, hot och beröm användes för att förmå ordsmeddelarna att skicka in ideala uppteckningar.³⁴ Därmed inte sagt att sagesmännen och ordsmeddelarna var helt i institutionens våld utan tvärtom har även ordsmeddelarnas påverkningsmöjligheter framhållits.³⁵ Ett återkommande inslag i uppteckningarna är att sagesmännen nekar till att känna till vissa seder.

De problematiska insamlingsmetoderna till trots, tycks ULMA:s ambition ha varit att inte styra sagesmännens svar till förvanskning. I inledningen till en frågelist om djävulen uppmanas intervjuaren exempelvis att inte förvanska sagesmännens uttryckssätt eller ta dem ur sitt sammanhang.³⁶ Eftersom uttryckssätt och ordval var av intresse för ULMA, som var lika inriktat på dialekt- som folkminnesinsamling,

den ideala uppteckningen: En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945 (Uppsala 1996) s. 31–36.

30. Christina Westergren, "Meddelare, kvinnor och vanliga människor", i Bo G Nilsson, Dan Waldetorft, & Christina Westergren (red.) (2003) s. 19. Denna upplysning avser Nordiska museet men kan antas ha relevans också för Lands- och folkminnesarkivet i Uppsala. De båda folkminnesarkiven hade liknande verksamheter och syften och var verksamma under samma tidsperiod.

31. Lilja (1996) s. 96–97.

32. Lilja (1996) s. 114–116.

33. Lilja (2003) s. 33.

34. Lilja (1996) s. 192–195, 198.

35. Se t.ex. Bo G. Nilsson, "Frågor, svar – och vad mer?"; i Bo G Nilsson, Dan Waldetorft, & Christina Westergren (red.) (2003) s. 112; Lilja (2003) s. 34.

36. ULMA M162 Djävulen, DFU, ISOF.

finns det goda skäl att anta att uppteckningarna följde sagesmännens formuleringar, vilket instruktionen också uppmanade till. Samtidigt är frågorna som listas i frågelistan så detaljerade och omfattande att de med nödvändighet blir ledande. Ur källkritisk synpunkt är det därför viktigt att utsagorna läses tillsammans med de frågor som ställdes. Frågorna och svaren måste förstås som en helhet. I de strikt hållna svaren blir det dessutom nödvändigt att ta fasta på den implicita information som framträder.

Folkminnesuppteckningar har, förutom bland etnologer, varit en underutnyttjad källa i historieforskningen. En anledning till detta är att historiker funnit det alltför problematiskt att så lite av kontexten kring memoraten finns bevarad. Insamlingsmetodernas selektivitet innebär också att det inte varit lämpligt att dra generaliserande slutsatser eller göra frekvensundersökningar utifrån materialet.³⁷ Jag menar att materialet i sin unika detaljrikedom däremot har en enorm potential för mer mikroanalytiska forskningsfrågor.

Materialet bygger på minnen som återgavs flera årtionden efter att händelserna utspelade sig. Minnesforskningen visar att minnen omformas utifrån nya upplevelser och intryck och att vi dessutom tenderar att foga in minnet i berättelser som anpassas till det sammanhang berättandet sker i.³⁸ Detta är dock främst ett problem för den som vill fastställa detaljer om vad som verkligen skedde. I denna studie är det inte syftet, utan att ta fasta på den implicita information som utsagorna rymmer.

Källurval och metod

I frågelistsvaren som inkluderas i denna studie återger sagesmän minnen och berättelser från åren mellan cirka 1850 och 1900. Trots att frågelistmaterialet är rikt finns det ingen frågelist som specifikt inriktat sig på självmord. För att komma åt upplysningar härom har frågelistor valts ut som med så stor sannolikhet som möjligt berör ämnet, nämligen frågor om döden respektive djävulen. Den första kategorin innehåller spörsmål som behandlar traditioner kring död och begravning och föreställningar

37. Ulrika Wolf-Knuts, "What Can We Do Today With Old Records of Folk Belief? On the Example of Devil Lore", *Folklore*, 131:2 (2020) s. 116.

38. Mark Freeman, "Telling Stories: Memory and Narrative", i Susannah Radstone & Bill Schwarz (red.), *Memory: Histories, Theories, Debates* (New York 2010) s. 263–264.

om de döda.³⁹ Att frågelistorna inte är fokuserade på självmord har här visat sig vara en fördel. Materialets bredd gör det möjligt att utifrån ett och samma källmaterial analysera självmordsbeskrivningarna i relation till andra dödsätt.

Den andra ingången till självmordet som valts är frågelistan om djävulen.⁴⁰ Valet motiveras av den demonisering av självmordshandlingen som beskrivits för tidigare epoker där djävulen ansågs vara en instiftare till att någon tog sitt liv.⁴¹ Eftersom frågelistorna inte fokuserar på självmord utgör upplysningarna härom endast en liten del av materialet. Därför har svar från samtliga representerade landskap i Sverige inkluderats för att ge ett tillräckligt underlag.⁴² Sammantaget rör det sig om 50 uppteckningar sammanställda av 26 upptecknare. Tyvärr vet vi inte mycket om de individuella sagesmännen som gav upphov till uppteckningarna. Ortsmeddelarna uppmanades dock att prioritera svar från äldre bönder och hantverkare på landsbygden. Det var dessa som ansågs stå närmast den äldre kulturen som skulle bevaras.⁴³ Sagesmännen kom således från olika geografiska områden i Sverige men förenades genom sin bakgrund som lantarbetare och hantverkare i en miljö på landet. Denna selektivitet vid arkivet är här till vår fördel då det tillåter oss att nå en grupp i samhället som lämnat sparsamt med skriftliga källor efter sig.

Undersökningen har styrts av tre metodologiska angreppssätt. För det första har jag sökt finna generella mönster utifrån de analytiska frågeställningarna. Dessa frågor ska inte förväxlas med frågelistornas egna, som endast kommer att återges i de fall där de har betydelse för tolkningen av sagesmännens svar. De mönster som kan urskiljas i svaren bygger således på mina tolkningar i relation till de egna frågeställningarna. De fall i materialet som är särskilt belysande presenteras i texten

39. ULMA M45 Liv och död, DFU, ISOF; ULMA M197 Traditioner om död och begravning: Dödsfallet, DFU, ISOF; ULMA M197 Traditioner om död och begravning: Dödsfallet, DFU, ISOF; ULMA M198 Traditioner om död och begravning: Begravningen, DFU, ISOF; ULMA M199 Traditioner om död och begravning: Tro och föreställningar om döden och de döda, DFU, ISOF.

40. ULMA M162 Djävulen, DFU, ISOF.

41. Bähr (2013) s. 624; MacDonald & Murphy (1990) s. 43.

42. Svaren har insamlats från följande landskap: Dalarna, Dalsland, Gotland, Gästrikland, Lappland, Norrbotten, Småland, Södermanland, Uppland, Västergötland, Västmanland, Öland och Östergötland.

43. Lilja (1996) s. 158–160.

medan fler exempel hänvisas till i fotnoterna.⁴⁴ För det andra tillämpas kontinuerligt kontextualisering av självmordstolkningarna genom att självmordet analyseras i relation till andra dödssätt. I det större sammanhanget framträder meningsskapande kring självmordet som ger värdefulla upplysningar om vari självmordsdefinitionen låg. För det tredje är utgångspunkten för analysen sagesmännens användning av självmordsbegreppet. Jag fastställer därför inte en definition av självmordet på förhand utan håller den öppen för sagesmännens bruk. I källmaterialet används benämningarna självmördare och självspilling synonymt och används på samma sätt i uppsatsen.

Den (o)frivilliga döden: Agens och intention

De händelser som i sagesmännens utsagor omnämndes som självmord var dödsfall orsakade av hängning, drunkning, förgiftning och skjutning. I de fall där utförande och avsikt preciserades mer än så förekom många olika typer. Minst förvånande för den nutida läsaren är de självmord där en person själv utförde en handling i syfte att ta sitt liv, exempelvis genom hängning eller drunkning.⁴⁵ Det förekom också ett fall där ett trolovat par begick självmord tillsammans. Avsikten hos båda var att avsluta sitt liv men den agerande parten var här fästmannen som först sköt fästmön och därefter sig själv. De beskrevs sedan ha hämtats av djävulen, som, enligt sagesmannen, troddes hämta alla som tagit sina liv.⁴⁶ Fästmön uppfattades alltså vara en självmördare i lika hög grad som fästmannen.

Personerna i fallen ovan hade alla för avsikt att ta sina liv. Materialet innehåller dock även fall där självmördaren inte handlade på eget bevåg. Det fanns en annan pådrivande aktör – djävulen. I en utsaga får vi veta att "mord och självmord betraktades som den ondes verk. Om någon bara stack snaran huvudet i snaran [sic], så ombestyrdede djävulen resten.

44. I uppteckningarna brukades ibland landsmålsalfabet, men vid citering kommer samtliga utsagor här återges med det vanliga alfabetet. I fotnoterna refereras frågelistmaterialet med utgångspunkt i vedertagen praxis och innehåller följande information: Arkivhandlingen med tillhörande accessionsnummer, frågelistnummer, landskapet som uppteckningen inskickats ifrån, arkiv och institution som materialet tillhör, sidnumrering.

45. I vissa av fallen underlättades utförandet av en andra part, men det huvudsakliga utförandet tycks här ha gjorts av självmördaren: Landsmålsarkivet Uppsala (Landsm. Upps.) 16030, svar på frågelist (frgl.) M162, Dalsland, DFU, ISOF, s. 4; Landsm. Upps. 14890, svar på frgl. M162, Dalsland, DFU, ISOF, s. 28; Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 20; Landsm. Upps. 23578, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 11.

46. Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 5–6.

Då visade han sig som en eld framför den levnadströtte och tvingade honom att dra till hårdare och hårdare.⁴⁷ I utsagan hade personen självmant lagt snaran om halsen, men det som slutligen dödade honom var hans försök att undkomma elden som djävulen förvandlat sig till. Bland de orsaksförklaringar som gavs till självmördarens död är denna, där djävulen på olika sätt tvingade självmördaren till dådet, den mest förekommande.⁴⁸ Detta måste förstås i ljuset av att en av frågelistorna innehåller frågan om djävulen ansetts hjälpa till vid självmord, och ännu mer specifikt, frågan om talesättet ”Skam drar till snaran, om man sticker huvudet i den” förekom i orten.⁴⁹ Denna typ av berättelser blir således överrepresenterade. I ett fall tillskrevs djävulen dock en avgörande agens även vid drunkningssjälvmord. I utsagan hindrade han en person som ämnat dränka sig men sedan ångrat sig, från att kliva upp ur sjön.⁵⁰

I dessa fall går skildringarna i linje med vad som efterfrågades i frågelistan. I formuleringen i frågelistan om huruvida djävulen ”hjälpste till” vid självmord ligger antagandet att en person beslutat att ta sitt liv och i genomförandet fick hjälp av djävulen. Personerna beskrevs här som ”levnadströtta” eller att de hade ”ämnat” dränka sig. Djävulens inblandning skulle därför kunna betraktas som medhjälp. Lika vanligt var dock att personerna tvingades att ta sina liv, snarare än fick hjälp med att göra det. Det berättades att ”fick di huve i snara sen fick di inte den huve om di också ville, för det var bara te leka med hinn”.⁵¹ Den som lade en snara om halsen var alltså så illa tvungen att slutföra handlingen, med eller utan vilja. I denna kategori förekommer skildringar av personer som på skoj lagt en snara om halsen och som med sina vänner turats om att hissas upp i snaran. I de förra fallen visade djävulen sig i form av en eld och tvingade personen att kväva sig

47. Landsm. Upps. 15609, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 10.

48. Många olika varianter av denna berättelse förekom: Landsm. Upps. 14890, svar på frgl. M162, Dalsland, DFU, ISOF, s. 29; Landsm. Upps. 14585, svar på frgl. M162, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 30; Landsm. Upps. 14587, svar på frgl. M162, Norrbotten, DFU, ISOF, s. 18; Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 45–46; Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 9, 18–20; Landsm. Upps. 14512, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 6; Landsm. Upps. 14573, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 13; Landsm. Upps. 15609, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 10; Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 19–20.

49. ULMA M162 Djävulen, DFU, ISOF.

50. Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 18.

51. Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 19–20.

själ,⁵² och i de senare fallen antog han formen av ett djur och lurade iväg vännerna från den upphängda personen som då började strypas.⁵³

I de individuella fallen framkommer således ett gemensamt drag som går utöver informationen som folkminnesarkivet efterfrågade, nämligen att självmord kunde begås utan att personen haft för avsikt att göra det. Varken den slutgiltiga agensen eller intentionen att ta sitt liv hos en person var krav för att denne skulle förstås som en självmördare. Denna förståelse av självmordet går emot den bild vi vanligen möter i forskningen, exempelvis i Bodil Perssons uppsats om drunksningsfall under svenskt 1700-tal. Att avgöra om ett drunksningsfall varit ett självmord eller inte var i sammanhanget som Person studerar detsamma som att utröna om döden ingåtts frivilligt eller ej.⁵⁴ På samma vis har mental otillräknelighet ofta åberopats som en förmildrande omständighet kring hur en person kunnat fatta beslutet att ta sitt liv.⁵⁵ Den tyngd som forskare tillskrivit frågor om avsikt och tillräknelighet lyser med sin frånvaro i uppteckningsmaterialet. I självmordstolkningarna upprättades här på samma gång föreställningar om den aktive, pådrivande djävulen och föreställningar om ofrivilliga självmord.

I de hittills genomgångna fallen av ofrivilliga självmord var den agerande parten djävulen. Även bland de självmordsfall där djävulen inte nämndes och där agensen i stället kan förmodas ha tillfallit personen själv, finns dock ett exempel på självmord genom förgiftning där intentionen att ta sitt liv saknades. I ett par av frågelistorna ombads uppteckarna att uppge om man vid begravning förfor på något särskilt sätt med de som drabbats av ond bråd död, däribland barnsängskvinnor.⁵⁶ En ortsmiddelare uppgav i svaret att de som dött i barnsäng vanligen behandlades med stor omsorg. Undantaget var om kvinnan ”med vett och vilja att taga fostrets liv” själv mist livet.⁵⁷ I sådana fall ”betraktades hon

52. Landsm. Upps. 14573, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 13; Landsm. Upps., 14512, svar på frågelistan M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 4.

53. Landsm. Upps. 14585, svar på frgl. M162, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 30; Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 45–46.

54. Persson (1998) s. 152–153, 156.

55. McDonald & Murphy (1990) s. 114; Bähr (2013) s. 621; Pleijel (1983) s. 15; Ohlander (1986) s. 42, 45, 48–51, 53, 55; Ekström (2000) s. 157–160; Odén (1998) s. 23.

56. ULMA M197 Traditioner om död och begravning: Dödsfallet, DFU, ISOF; ULMA M198 Traditioner om död och begravning: Begravningen, DFU, ISOF.

57. Denna beskrivning gavs av samma upptecknare i svaren till två olika frågelistor. Citatet kommer från Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 42. Se också Landsm. Upps. 22274, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 38.

som självmördare, och behandlades därefter”.⁵⁸ Döden var här en följd av kvinnans egen handling, men avsikten beskrevs ha varit en annan än att ta sitt liv. Å ena sidan framkommer här att motivet att ta sitt eget liv inte var nödvändig för självmordsklassificeringen. Å andra sidan indikerar ordvalen ”med vett och vilja” att intentionen att skada fostret var av betydelse. Den implicita informationen som ges är att kvinnan inte skulle ha bedömts på samma vis om hon intagit giftet av misstag. Intentionen tycks således ha haft betydelse för självmordsklassificeringen.

I tidigare forskning framgår att självmordsdefinitionen på 1800-talet kunde variera. Historikern Ann-Sofie Ohlander skriver att självmordsdefinitionen i befolkningsstatistiken skiljde sig från den i kriminalstatistiken vid mitten av 1800-talet. I den förra gjordes en åtskillnad mellan självmord och dödsfall som vållats av dryckenskap. I kriminalstatistiken var i stället alkoholförgiftning en underkategori till självmordet med benämningen ”groft vållande af egen död”. Till denna kategori hörde även ”ovarsamt gående på svag is” och ”ovarsamhet med gift”.⁵⁹ Frågelistmaterialet vittnar om att en vid självmordsdefinition var verksam även i folkliga sammanhang under det sena 1800-talet. De oavsiktliga dödsfallen med snaror och gift skulle kunna förstås som just ovarsamhet med det egna livet. Samtidigt indikerar det ovan givna exemplet med den förgiftade kvinnan att intentionen ändå hade betydelse. Det handlade om mer än oaktsamhet. Vi ska utveckla denna iakttagelse längre fram.

Självmord kallas ibland i en poetisk omskrivning för den frivilliga döden. I ljuset av frågelistsvaren blir benämningen missvisande. Sagesmännen beskrev hur personer på olika sätt och med olika avsikter påbörjade handlingar som ledde till deras död. Både agens och intention kunde skifta. Den gemensamma nämnaren var inte att de frivilligt gick i döden. Den förenande faktorn fanns i stället bortom själva dödsögonblicket.

Sambandet mellan liv och dödssätt

Självmördaren kunde i dödsstunden beskrivas som ett offer utsatt för djävulens våld. Men detta innebar inte nödvändigtvis att den drabbade ansågs klanderfri. Detta framgår av de samband som upprättades mellan självmordshandlingen och den dödes liv. Analysen i följande avsnitt har

58. Landsm. Upps. 22274, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 38.

59. Ohlander (1986) s. 58.

tre delar. Först undersöks de sammanlänkningar som framkommer mellan självmord och andra dödssätt. Därefter följer en genomgång av hur självmordet urskildes från andra dödssätt. Slutligen undersöks syndens betydelse för att fördjupa analysen av ansvarsfördelningen.

Analyserade för sig själva är det svårt att komma åt det meningsskapande som formade de olika självmordstyperna. När vi lyfter blicken och studerar självmordsfallen i relation till andra dödssätt framträder dock upplysande samband. I frågelistsvaren framkommer att självmord inte var den enda slags död där djävulen närvarade. Sagesmännen återgav hur djävulen på olika sätt närvarat vid elaka människors begravningar och hämtat deras själar efter döden, men också hur personer vars död orsakats av djävulen hämtades av denne. I Gästrikland förekom talesättet: ”Kommör int fan o tar ’en, där lifs-levande, då tar han ingen.”⁶⁰ Talesättet syftade på personer som ansågs särdeles onda. Bland de fall där en person beskrevs ha hämtats av djävulen i förtid kan två kategorier urskiljas. I den ena var djävulshämtningen uppgjord genom avtal mellan personen och djävulen och i den andra inträffade djävulshämtningen trots att inget avtal förelåg. I den första och största kategorin hade personerna medvetet ingått ett avtal med djävulen och i utbyte mot exempelvis ekonomiska fördelar kommit överens om att de skulle hämtas efter en uppgjord tid.⁶¹

Att denna typ av utsagor var så vanligt förekommande måste än en gång förstås av frågelistsansvarigens specificitet där skildringar av djävulskontrakt efterfrågades.⁶² Även i detta fall ger de enskilda exemplen dock värdefull information utöver det särskilt efterfrågade. Så var fallet i ortsmiddelarnas svar på följdfrågan om de kände till någon berättelse

60. Landsm. Upps. 14585, svar på frgl. M162, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 3.

61. Landsm. Upps. 15057, svar på frgl. M162, Dalarna, DFU, ISOF, s. 3; Landsm. Upps. 16030, svar på frgl. M162, Gotland, DFU, ISOF, s. 5; Landsm. Upps. 14890, svar på frgl. M162, Dalsland, DFU, ISOF, s. 6–7; Landsm. Upps. 14585, svar på frgl. M162, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 8–10; Landsm. Upps. 15130, svar på frgl. M162, Lappland, DFU, ISOF, s. 3–12, 25–36; Landsm. Upps. 14587, svar på frgl. M162, Norrbotten, DFU, ISOF, s. 10–11, 22; Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 31; Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 12, 21; Landsm. Upps. 14512, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 3; ULMA 14573, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 4–6; Landsm. Upps. 14689, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 5 f; Landsm. Upps. 15609, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 10–13; Landsm. Upps. 19672, svar på frgl. M162, Öland, DFU, ISOF, s. 12.

62. ULMA M162 Djävulen, DFU, ISOF.

där en jägare skjutit en oblat.⁶³ Av svaren framgår att jägaren i och med denna handling erhöll omänsklig pricksäkerhet för resten av sitt liv och i gengäld skulle överlämna sig själv till djävulen efter en viss tid. Det intressanta är att tillvägagångssättet vid avhämtningen varierade. I en utsaga berättades att en förskrivnen jägare en dag försvann spårlöst. Detta tolkades som att jägaren hade hämtats av djävulen.⁶⁴ Det fanns här inga bevis för att personen var död men jägarens försvinnande tolkades utifrån förkunskapen om dennes tidigare förhållanden med djävulen. I ett annat fall insjuknade den försvurne efter en tid och i ytterligare ett ramlade han ner i en kanal och frös ihjäl.⁶⁵ Utöver dessa nämndes ett tillvägagångssätt till – självmord. Det har redan framgått att djävulen kunde spela en aktiv roll vid självmördarens död. Här får vi veta att självmordet dessutom var en form av djävulshämtning. I den aktuella utsagan berättades följande:

Om en jägare hade en mer än vanligt god tur i jakt, hette det: ”Men se det kan aldrig stå rätt till med den skytten. Han har förskrivit sig.” Men om inte förr, så uppenbarade sig detta vid skyttens död. Om Ljung-skytt i Norra Vånga berättas, att han tog sig själv av daga, och: ”det var så uppgjort,” det vill säga vid kontraktets ingående.⁶⁶

Här berättades om en man som efter avtal med djävulen tagit sitt liv när tiden för betalningen varit inne. På samma sätt som i de tidigare exemplen kunde den som försvurit sig till djävulen vänta sig en för tidig död. Det verkligt upplysande här är dock att självmordet inte bara förstods som en väntad följd av djävulskontraktet. Den beskrevs också som en bekräftelse och ett bevis på att förskrivningen ägt rum. Förståelsen av orsaken och resultatet skapades i relation till varandra. Meningen som lades i dödssättet och självmördarens tidigare handlingar var inte på förhand given men i det meningsskapande som båda delarna genererade upprättades ett direkt förhållande mellan handlingen och självmördarens liv.

Till den andra kategorin av djävulshämtning hör de fall där en person beskrevs ha hämtats av djävulen i förtid utan ett avsiktligt avtal. I en

63. ULMA M162 Djävulen, DFU, ISOF.

64. Landsm. Upps. 15609, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 12–13.

65. Jägaren som insjuknade lyckades dock rädda sig genom att bekänna för en präst i tid och tillfrisknade: Landsm. Upps. 14573, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 4–6.

66. Landsm. Upps. 15609, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 12.

utsaga berättades om hur personer som svurit falskt, det vill säga hade begått mened, sedan insjuknade och fick en förtidig död.⁶⁷ I en annan utsaga berättades om en ung kvinna som vid en påskeld yttrat ett hädiskt påstående. Som en direkt följd av detta drogs hon in i elden av djävulen.⁶⁸ I utsagorna var syndiga handlingar i högsta grad knutna till dödsfallen men till skillnad från den första kategorin förekom här ingen medveten förskrivning. Även i de fall när handlingarna som föregått djävulshämtningen inte preciserades fanns ett underliggande antagande om föregående synd. I en berättelse om hur en skräddare lyckades lura djävulen och således undgå avhämtning, nämndes inte ett ord om synd förrän i allra sista raden där uppvecklaren låter oss veta att skomakaren kunde fortsätta leva sitt syndfulla liv.⁶⁹ Att djävulens intresse för skräddaren inte förklarats tidigare indikerar att anledningen var underförstådd.

Djävulen kunde alltså förkorta människors liv på en rad olika sätt både när de medvetet sålt sin kropp och själ och när de oavsiktligt eller ovetandes gjort detta genom att ha fört ett syndigt leverne. Denna slutsats kastar nytt ljus på självmordsfallen i föregående avsnitt. Det må hända att djävulen i vissa fall tvingade människor att begå självmord och att personen i dödsögonblicket inte nödvändigtvis var ansvarig, men det faktum att djävulen överhuvudtaget uppsökt personen var anledning nog att misstänka synd. Ansvaret för självmordet låg således i de handlingar som personen gjort tidigare i livet. Med denna förståelse blir avsaknaden av distinktion mellan frivilliga och ofrivilliga självmord begriplig.

Ur dessa slutsatser väcks nya frågor. Förstods den bråda döden, i vilken form den än tog, alltid som ett bevis på djävulsförbindelse eller dåligt leverne? Om inte, hur särskildes de meningstygda dödssätten från andra? Det är denna gränsdragning vi nu ska titta närmare på. När det explicita djävulssammanhanget lämnas blir det tydligt att olika bråda dödsätt inte automatiskt likställdes. Flera fall förekom där bråda dödsfall inte beskrevs som någonting annat än olyckor, utan konnotationer till synd.⁷⁰ I motsats till vad Hagberg beskrivit fick drunknade vanligtvis en heder-

67. Landsm. Upps. 14689, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 8.

68. Landsm. Upps. 14573, svar på frgl. M162, Västergötland, DFU, ISOF, s. 8.

69. Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 60.

70. Exempelvis beskrivs hur en skräddare som en vinternatt gick ner sig i isen, sveptes och begravdes på vanligt vis när han hittades på värkanten: Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 45–46. För fler exempel på olycksfall, se Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 9; Landsm. Upps. 23619, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 44.

lig begravning.⁷¹ En sagesman berättade att förolyckade och drunknade alltid inspekterades av länsman i syfte att fastställa om händelsen varit en olycka eller självmord.⁷² Denna distinktion görs flera gånger i uppteckningarna och visar att dödsätten inte fylldes med samma mening.⁷³ Så vad var den stora skillnaden? Ett sätt att komma åt detta är att titta närmare på vad som föranledde dödsfallen.

I de fall då sagesmännen beskrev vad som utlöste självmorden framträder synden som en viktig komponent. Ett gift par berättades ha dränkt sig för att undkomma straff efter att ha dödat sin fosterdotter.⁷⁴ Här var självmordet en följd av grov synd. En av de vanligaste anledningarna till självmord som gavs var skammen över en utomäktenskaplig graviditet.⁷⁵ Ett av dessa fall är särskilt upplysande. I utsagan berättades om en gravid flicka som dött efter att ha intagit fosforms, ett gift på fosfor avsett för att bekämpa skadedjur. Några män i flickans by grävde en grav och föresatte sig att ringa i kyrkklockorna för henne men stoppades av kyrkoherden, som informerade dem om att hon tagit fosforms. När männen struntade i denna invändning blev kyrkoherden mycket arg och utbrast: "Ska ni ringa för en hora?" Detta väckte i sin tur vrede hos männen, och en av dem, Hjort-Anders, svarade: "Thä ä våra körkklocker, o ve ringör så mycke ve vill."⁷⁶

71. Landsm. Upps. 23578, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 11; Landsm. Upps. 22320, svar på frgl. M197, Uppland, DFU, ISOF, s. 13; Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 41–42; Landsm. Upps. 22358, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 13.

72. Landsm. Upps. 22275, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 37–38.

73. Exempelvis beskrevs självmord vara en ryslig skam. Fadern till en drunknad son beskrevs därför glädjas när kyrkklockorna ringde för sonen. Ringandet signalerade att drunksningsfallet varit en olycka då begravningsseden med kyrkklockorna nekades självmördare: Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 48. I en annan en uppteckning beskrevs hur en självmördare som hörde den klockringning hon inte hade rätt till, blev alldeles röd i ansiktet. Hennes familj hade försökt dölja självmordet men i och med dotterns rodnad inför kyrkklockornas klang avslöjades hon: Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 28–29; ULMA 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 53.

74. Landsm. Upps. 23578, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 11–12.

75. Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 7–8, 28–29; Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 53, 55–56; Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 42; Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 5–6.

76. Denna berättelse redogjordes för av samma upptecknare i svaren till två olika frågelistor. Citaten kommer från Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 54–55. Se även; Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 7–8.

Intressant är här att kyrkohederns protester tycks ha handlat lika mycket, om inte mer, om flickans otillåtna graviditet som om självmordet i sig. Han angav först förgiftningen som skäl för att inte tillåta ringningen, men när han mötte motstånd framkom att det som verkligen upprörde honom var flickans leverne. Berättelsen återgavs av samma upptecknare i svaren till två olika frågelistor. Den ena utsagan var nedkortad och i denna beskrevs inte kyrkoherden ha nämnt dödsättet överhuvudtaget utan endast ha anspelat på flickans tidigare synd.⁷⁷ Också motståndet mot prästen tycks ha handlat mer om anklagelsen om synd i livet än själva självmordet. I båda versionerna av berättelsen väcktes Hjort-Anders vrede först när kyrkohedern anklagade flickan för att ha varit en hora. Detta ska inte förstås som att självmordshandlingen inte var betydelsefull. Tvärtom var självmordet oerhört meningstungt, men dess betydelse tycks ha skapats i relation till den synd det indikerade mer än i den avslutande handlingen. Återigen ger sambandet mellan självmordshandlingen och det tidigare livet sig till känna.

Om vi erinrar oss fallen med förgiftade kvinnor som nämndes tidigare i uppsatsen, blir denna poäng tydlig. I utsagan berättades att när en havande kvinna med "vett och vilja att taga fostrets liv" själv dog, klassades hon som en självmördare.⁷⁸ Vi noterade då att avsaknaden av intentionen att ta sitt eget liv inte var avgörande, men ändock intentionen att skada fostret. Förgiftningen kan ses som en direkt följd av synden utomäktenskapligt havande eftersom den skedde i syfte att fördriva fostret. Klassificeringen av självmordet tycks i detta fall ha byggt på de syndiga handlingar som föranledde döden. I denna meningsproduktion var dödsättet en logisk följd av handlingar i livet.

Om vi kontrasterar denna utsaga mot det tidigare nämnda fallet med den förskrivna jägaren som tog livet av sig, skönjs processen genom vilken distinktionen mellan självmord och olyckor gjordes. Jägarens självmord användes som ett facit som i efterhand bestämde hur jägarens yrkesskicklighet skulle förstås. Självmordet blev ett bevis på att jägaren hade syndat. I fallet med den förgiftade kvinnan skulle dödsfallet ha kunnat betraktas som en olycka om det inte vore för förkunskapen om hennes tänkta fosterfördrivning. Eftersom hennes handling var en följd av en synd bedömdes hon i stället vara en självmördare. De bråda döds-

77. Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 7.

78. Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 42.

fallen fylldes här med mening utifrån kunskap om den döde personens leverne, det vill säga döden förstods i ljuset av livet. I de utförandemässigt mer självklara självmordsfallen var det i stället tvärtom – livet förstods i skuggan av döden. På detta sätt bekräftade livet och dödsättet varandra och förståelsen av det ena formade betydelsen av det andra.

Syndig och god?

Meningsskapandet kring självmord inkluderade livet före dödshandlingen, och självmordet var nära förknippat med ett syndigt liv. Men där finns också exempel som talar emot bilden av att dåligt leverne förklarade självmordet. I två fall berättades om självspillingar som i livet beskrevs ha varit ärliga, duktiga och hyggliga, vilket dock inte hindrade att de fick utstå begravningsstraff och troddes bli osaliga.⁷⁹ Här tycks inte självmorden indikera ett klandervärt leverne.

Tidigare nämndes att djävulen beskrevs hämta själen när en elak människa dött. I en utsaga bryts detta mönster då djävulen beskrivs närvara vid en god människas död. I källan beskrivs begravningen av en präst som varit ”mycket omtyckt av sina underlydande samt av hela socknen för att han kostat på kyrka[sic]”.⁸⁰ Begravningen kantades dock av tecken på att den onde var närvarande. I spekulationerna som fördes om vad som lockat dit djävulen föreslogs att prästen varit med i ett bolag och svurit falskt.⁸¹ Djävulens närvaro vid begravningen förstods visserligen som en indikation på att prästen begått ett fel. Detta hindrade dock inte att han varit omtyckt och ansågs ha varit en god man. Handlingen som drog till sig djävulens uppmärksamhet var möjligen förkastlig, men detta innebar inte att hela mannens liv var det.

I en annan utsaga var de klandervärda dragen än mer nedtonade. En sagesman drog sig till minnes en ”mycket ordentlig kvinna, renlig och fin på alla sätt” som ”åtnjöt stor aktning bland befolkningen”.⁸² Hon troddes dock stå i förbund med den onde eftersom hon var så skicklig på att bota sjukdomar. Detta hade sitt pris då hon själv insjuknade varje gång hon hjälpte någon. Hennes make bönade och bad henne att upphöra med den för henne själv skadliga verksamheten men hon fortsatte eftersom

79. Landsm. Upps. 23578, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 11; Landsm. Upps. 22487, svar på frgl. M199, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 29.

80. Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 8.

81. Landsm. Upps. 14632, svar på frgl. M162, Södermanland, DFU, ISOF, s. 8–9.

82. Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 23.

hon inte ville neka hjälp till de som behövde den. Sagesmannen intygade att botarkvinnan i grund och botten var en religiös människa.⁸³ Även i detta fall beskrivs alltså hur en respekterad och omtyckt person lider konsekvenserna av sitt djävulsförbund. Verkligt intressant är att inget fördömande av kvinnan antyds. Snarare tycks hon ha gjort en beundransvärd självpuffring för andras skull. Inte ens en så pass allvarlig synd som en direkt djävulspakt innebar automatiskt att personen ansågs vara en dålig människa. Detta indikerar en förståelse av synd som specifika handlingar med potentiellt allvarliga konsekvenser, men som inte nödvändigtvis ackompanjerades av moraliskt fördömande. När självmördarna i motexemplen ovan beskrevs vara hederliga gick detta därför inte nödvändigtvis emot förståelsen av självmord som en följd av synd.

Den förståelse av självmord som kommit fram har på vissa plan stora likheter med de förhållanden som Susan Morrissey beskriver för Ryssland under tidigmodern tid. Med exempel från andaktslitteratur och kyrkliga påbud visar Morrissey att kriteriet för självmordsklassificeringen i kyrkliga sammanhang var det moraliska uppträdandet snarare än intentionen.⁸⁴ Många olikartade dödsfall grupperades samman som självmord då de alla var resultatet av syndigt eller vårdslöst leverne.⁸⁵ Enligt Morrissey kom detta tänkesätt även till uttryck i de definitioner av dryckesdöden som gjordes under 1800-talets första hälft.⁸⁶

Beröringspunkter finns även med Anders Ekströms studie av meningsskapandet kring ett självmord i Sverige i mitten av 1800-talet. I denna framkommer att samband upprättades mellan självmordshandlingen och den dödes tidigare liv. Orsakssambanden tycks dock ha varit snåriga och indirekta. Självmordet beskrivs exempelvis ha tolkats som konsekvensen av en andlig kamp, förorsakad av nya kristendomskritiska intellektuella strömmingar.⁸⁷ I kontrast behövde självmorden i frågelistmaterialet inte föregås av en inre kamp eller förtvivlan. Snarare tycks de ha föregåtts av konkreta synder, grova eller milda.

En annan punkt där uppfattningarna i frågelistmaterialet skiljer sig från de Ekström studerar är moralitetens förhållande till självmordet. Ekström menar att tolkningar i vitt skilda sammanhang förenades ge-

83. Landsm. Upps. 23689, svar på frgl. M162, Småland, DFU, ISOF, s. 23–25.

84. Morrissey (2005) s. 127.

85. Morrissey (2005) s. 129.

86. Morrissey (2005) s. 133–134.

87. Ekström (2000) s. 64–66, 71, 76–84, 87, 108.

nom att självmordet användes som exempel i berättelser med moraliska implikationer. Detta gällde i medicinska och vetenskapliga kretsar såväl som i kulturkritiska samhällsanalyser.⁸⁸ Syndens framträdande betydelse i sagesmännens utsagor gör det frestande att betona moraliska aspekter även här. Källorna innehåller dock en pragmatism i framhävandet av syndens faror som osynliggörs om berättelserna läses som moraliteter. Det har exempelvis framgått att djävulen var en påtagligt verkande varelse som tycktes söka sig till felsteg. Att yttra någonting olämpligt, som kvinnan vid påskelden gjorde, kan därför liknas vid att dumdrigt ge sig ut i en storm. En person som varnade för det senare skulle knappast uppfattas som moraliserande. Synd bör därför i detta sammanhang förstås som någonting mer än moraliskt förkastligt beteende. Synd var specifika riskfyllda handlingar med farliga, direkta konsekvenser. Bredvid det moraliska fördömandet av synd fanns en pragmatisk föreställning om riskfyllt leverne. I fallet med den läkekunniga kvinnan framgick häpnadsväckande nog att det moraliska fördömandet inte behövde stå i proportion till hur stor handlingens koppling till synd var. Syndiga handlingar var inte nödvändigtvis det samma som moraliskt förkastliga handlingar.

Begravningen: Moraliskt straff och pragmatisk skyddsåtgärd

Självspillingar skulle enligt lag begravas i stillhet, det vill säga utan ceremonier eller närvaro av anhöriga.⁸⁹ Detta gällde fram till år 1908, alltså även efter självmordets avkriminalisering.⁹⁰ Begravningsstraffet är troligen den företeelse som allra starkast förknippats med stigmatiseringen av självmord som en brottslig och syndig handling. Kyrkohistorikern Hilding Pleijel betonar exempelvis att begravnin i stillhet måste förstås utifrån den stora roll som Gamla testamentet spelade i den folkliga föreställningsvärlden. Enligt Pleijel förstods självmordet som ett brott mot Guds bud och krävde således bestraffning.⁹¹

Också i vårt material framkommer att begravnin av självspillingar skilde sig från vanliga begravingar. Det finns vissa variationer i upp-teckningsmaterialet men de två huvudkomponenterna var att ingen

88. Ekström (2000) s. 14–15.

89. Pleijel (1983) s. 15–16.

90. Ohlander (1986) s. 26.

91. Pleijel (1983) s. 18–19. Se även MacDoanld & Murphy (1992) s. 42, 44.

klockringning skedde och att personen begravdes avsides, utanför kyrkogården eller på den norra delen av kyrkogården.⁹² Där Pleijel och många andra stannat vid den moraliska aspekten av förfarandet vill jag introducera en annan aspekt, nämligen en praktisk.

Tidigare beskrevs hur en präst ville förvägra en flicka som tagit gift och dött klockringning. Inga explicita orsaker angavs till förfarandet men ett moraliskt motiv kunde dock urskiljas då hon inte tycks ha ansetts ha rätt till klockringningen. I en annan uppteckning berättas om en ogift gravid flicka som tagit sitt liv och vid klockringning på sin begravning började rodna. Hennes familj hade försökt dölja självmordet men i och med dotterns rodnad inför kyrkklockornas klang avslöjades hon.⁹³ I båda fallen handlade det om utomäktenskapligt havande kvinnor. Det fanns således en känd och allvarlig synd som antogs ligga bakom självmordet. En rimlig tolkning är därför att nekandet av klockringning var ett straff.

Bredvid de moraliska motiven framkommer även mer pragmatiska förhållningssätt. En sagesman berättade att man inte ringde i några klockor för självmördare eftersom klockorna då kunde spricka och en olycka inträffa.⁹⁴ I en annan utsaga stod följande: "Odöpta eller ofödda [dödfödda] barn samt självspillingar fingo inga ringningar, då det ansågs, att dessas själar ändå voro tillspillogivna."⁹⁵ Denna berättelse ska förstås mot bakgrund av att klockringningens syfte ansågs vara att lyfta sjä-

92. ULMA 22055, svar på frgl. M197, Gotland, DFU, ISOF, s. 8; Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 48–60; Landsm. Upps. 23578, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 11; Landsm. Upps. 21794, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 20–22; Landsm. Upps. 22996, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 38; Landsm. Upps. 22320, svar på frgl. M197, Uppland, DFU, ISOF, s. 13; Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 7–9, 28–29, 62, 64; Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 3, 36; Landsm. Upps. 23666, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 2; Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 4–5, 43, 47; Landsm. Upps. 23619, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 38, 48; Landsm. Upps. 22358, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 3; Landsm. Upps. 22758, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 22–23.

93. Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 28–29; ULMA 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 53.

94. Landsm. Upps. 21794, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 22.

95. Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 4–5. Uppgiften att odöpta barn inte fick någon klockringning var återkommande: Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 3, 43; Landsm. Upps. 23666, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 2; Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 4–5. Landsm. Upps. 23619, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 38; Landsm. Upps. 22358, svar på frgl. M198, Uppland, DFU, ISOF, s. 2.

len till himlen.⁹⁶ Det anmärkningsvärda med dessa förklaringar är att det primära syftet inte tycks ha varit bestraffning. Klockringning för självspillingar beskrivs här vara skadligt eller i bästa fall funktionslöst. Lika intressant är att det framkommer att det inte heller ringdes för odöpta eller dödfödda barn. I de utsagor där odöpta barn beskrivs bli osaliga nämns att de inte upptogs till himlen trots att de var syndfria och oskyldiga, vilket indikerar att de inte ansågs ansvariga eller förtjänta av bestraffning.⁹⁷ Att de ändå förvägrades inträde till himlen förklarades med att: "Odöpta barn [...] ansågs bli förtappade på grund av sin medfödda arv-synd. Det var på grund av bibelns egna ord som man trodde så. [...] Många stackars mödrar till odöpta barn ha sörjt och grubblat sig till vasinne av dessa ord."⁹⁸ Här ges ytterligare belägg för föreställningen om syndens, i detta fall arvsyndens, reella konsekvenser. Konsekvenser som var påtagliga även om barnen inte skuldbelades. I fallen med de odöpta barnen handlade avsaknaden av klockringning således inte om bestraffning.

Enligt Pleijel ansågs klockringningen av allmogen vara nödvändig för själens salighet.⁹⁹ I Pleijels tolkning framstår begravningsseden från allmogens synvinkel som ett allvarligt straff – att förvägras inträde till himlen. Samma slutsats gör Arne Jarrick som menar att begravningsstraffet, förutom att skambelägga den döde, syftade till att döma denne till evig fördömelse.¹⁰⁰ I motsats till Pleijels och Jarricks resultat framkommer i frågelistmaterialet inga indikationer på att det var människors straffutdömning som hindrade självmördarna att nå himlen. Klockringningen var visserligen nödvändig för själens salighet men om själen redan var förlorad hjälpte det inte med klockringning. Självmördarnas öde låg således bortom människornas påverkansförmåga.

En grupp som i forskningslitteraturen vanligen nämns tillsammans med självmördare i samband med begravningsstraffet är förbrytare. Att självspillingar och förbrytare begravdes på liknande sätt har lett till an-

96. Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 2–3; Landsm. Upps. 23666, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 2. Se även Hagberg, s. 164.

97. Landsm. Upps. 22996, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 41; Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 4; Landsm. Upps. 22448, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 14.

98. Landsm. Upps. 22448, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 22.

99. Pleijel (1983) s. 23, 26, 62–63. För fler skildringar av allmogens förståelse av klockringningen, se Hagberg (2016) s. 164.

100. Jarrick (2000) s. 60.

tagandet att de som tagit sina liv likställdes med grova brottslingar.¹⁰¹ Det resonemanget leder dock också till den tveksamma slutsatsen att självmördare likställdes med odöpta barn. Beskrivningen av den stilla begravningen som ett straff är i detta sammanhang en förenkling som leder uppmärksamheten från andra intressanta aspekter.

Också den andra huvudkomponenten vid förfarandet vid en självspillingens död, den avsides begravningen, hade praktiska aspekter som hängde samman med föreställningar om synd. En sagesman berättade utförligt om besväret med att hitta en lämplig begravningsplats åt en man som hade hängt sig. Kroppen lades i ovidg jord men grävdes strax upp av markägarna som var rädda för att självspillingen skulle gå igen på deras mark. Samma procedur upprepades på nästa begravningsplats. Slutligen roddes kroppen ut på sjön och begravdes på en ö så att ingen skulle behöva vistas i dess närhet.¹⁰² I en annan uppteckning får vi veta att ingen vågade närma sig gravarna utanför kyrkmuren eller i norra delen av kyrkogården efter mörkrets inbrott av rädsla för att stöta på självspillingarnas spöken.¹⁰³ Att det fanns en utbredd rädsla bland allmogen för gengångare har också konstaterats av Louise Hagberg. Hon menar att rädslan var stor för alla de som dött en bråd död eftersom de inte hunnit förbereda sig på sin hädanfärd, men att självspillingar ansågs särskilt benägna att gå igen.¹⁰⁴ Jämte rädslan för självspillingarnas lik beskriver hon att det var under en hederlig människas värdighet att ha med en självspilling att göra.¹⁰⁵

Denna dubbla förklaring av den avsides begravningen – pragmatiskt skydd och moraliskt straff – är en passande beskrivning av förhållandet som förmedlas genom uppteckningsmaterialet. I en utsaga berättar en sagesman att det var vanhedrande för en kristen person att ens titta på

101. Ohlander (1986) s. 26; Ekström (2000) s. 157. I frågelistmaterialet framkommer att brottslingar förbjöds begravningsceremoni och begravdes avsides: Landsm. Upps. 22419, svar på frgl. M198, Småland, DFU, ISOF, s. 36; Landsm. Upps. 22997, svar på frgl. M198, Småland, DFU, s. 43, 47.

102. Denna berättelse återges av samma ordsmeddelare i två olika uppteckningar: Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 57–60; Landsm. Upps. 22413, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 64–65.

103. Landsm. Upps. 22758, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 22–23. För fler exempel på självspillingar som går igen, se Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M198, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 48–49, 51–52, 57–59; Landsm. Upps. 23776, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 13; Landsm. Upps. 22423, svar på frgl. M199, Uppland, DFU, ISOF, s. 2, 7.

104. Hagberg (2016) s. 561–562.

105. Hagberg (2016) s. 508–509.

en självspillings lik.¹⁰⁶ I en annan beskrivs fysisk kontakt med den döde vara nödvändig för de ritualer som utförs för att hindra den döde från att gå igen.¹⁰⁷ Detta visar att det kunde finnas en betydande motsättning mellan moraliska och pragmatiska aspekter. Vidrörande av liket var moraliskt sett otänkbart men samtidigt nödvändigt i praktiskt hänseende. Detta innebär att även de som inte fördömde de döda kan tänkas ha erkänt vikten av att begrava självmördare avsides. Den direktet som fanns i relationen mellan liv och död framträder här tydligt. Inte bara dödssättet påverkades av handlingarna i livet, utan också varandet efter döden.

Precis som i Hagbergs framställning var självmördarna i uppteckningsmaterialet den grupp som åsamkade mest rädsla hos de efterlevande. Rädslan skapades i relation till förståelser av salighet. Detta framgår exempelvis av en sagesmans beskrivning av sin husbondes begravningståg:

Där var [...] en gumma, söm knuffa mä i sidan o sa: "sir du så tungt döm bär!" Va ja tyckt dä där va otäckt. Döm sa ju, att om kistan var si där tung, så betydd dä, att döm innt hadd bive sale. O ja kann då innt förstå, vafför döm skull behöv säg si där om en dä kärn, för an hadd då väre en hyggle människa. Vissörligen hadd an hännt opp sä. Men an dog då innt då mäsamma utan an hadd kunne vännt sä te Gud.¹⁰⁸

Av resonemanget följer att självspillingens osalighet förstods ligga i att personen vanligtvis inte hunnit vända sig till Gud. I källorna finns utförliga beskrivningar av hur en god död skulle gå till. En viktig aspekt i detta var bikt inför en präst.¹⁰⁹ I frågelistmaterialet ges även skildringar av dödskampens betydelse. En lång dödskamp förknippades i första hand med personer som på olika sätt försyndat sig.¹¹⁰ Kopplingen

106. Landsm. Upps. 21794, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 23.

107. Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 50–52.

108. Landsm. Upps. 22487, svar på frgl. M199, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 29.

109. Landsm. Upps. 22448, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 15; Landsm. Upps. 22320, svar på frgl. M197, Uppland, DFU, ISOF, s. 3; Landsm. Upps. 23618, svar på frgl. M197, Uppland, DFU, ISOF, s. 3; Landsm. Upps. 22996, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 6–7; Landsm. Upps. 23217, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 2–3; Landsm. Upps. 22275, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 5, 7.

110. Landsm. Upps. 21943, svar på frgl. M197, Gästrikland, DFU, ISOF, s. 11; Landsm. Upps. 22275, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 7–8; Landsm. Upps. 23217, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 2–3; Landsm. Upps. 22996, svar på frgl. M197, Småland, DFU, ISOF, s. 6, 10–11; Landsm. Upps. 22320, svar på frgl. M197, Uppland, DFU, ISOF, s. 2, 4; Landsm. Upps.

gjordes dock på lite olika sätt. Jämte föreställningar om straff fanns beskrivningar där den långa döds kampen gav den syndige personen en chans att hinna bekänna sina synder före dödsfallet och därmed kunna bli salig.¹¹¹

I ljuset av detta blir rädslan för just självspillingarna förståelig. Det har framgått att självmordet var en indikation på begångna synder. Självspillingen var således en person som i större grad än andra var i behov av bikt för sin salighets skull men som, om döden inträffade hastigt, gick miste om denna. Här kan en parallell dras till Morrisseys analys av förhållandena i Ryssland vid samma tid. När bedömningen av självmordet på 1800-talet togs över av den världsliga makten, beskriver Morrissey hur prästerskapet förskräcktes över att även de självmördare som inte dött ögonblickligen, utan hunnit bekänna sina synder, kunde förvägras kristen begravning.¹¹² För prästerna i Morrisseys analys var således den missade bikten den främsta orsaken till självspillingarnas begravning. I frågelistmaterialet var på liknande sätt avsaknaden av bikt en avgörande aspekt i antagandet om självspillingarnas osalighet.

I den mening som lades vid salighet formades en rädsla för konsekvenserna av självmordet i livet efter detta. Rädslan bidrog i sin tur till att vikten av bikt och salighet befästes. Aktörernas förståelse av självmordet måste förstås på detta sätt, som någonting som skapades i relation till, grep in i och omformade andra meningsbärande delar av livet. Självordet lät sig inte lätt definieras eftersom det inte var en isolerad handling och bör därför inte studeras som en sådan.

Frågelistmaterialet ger inga säkra uppgifter om hur förhållandet mellan de pragmatiska och moraliska aspekterna såg ut och vi får nöja oss med antydningar och ledtrådar. Möjligen samverkade de pragmatiska och moraliska aspekterna till den grad att en uppdelning mellan dem i värsta fall är missvisande. Religionens självklara närvaro i människornas upplevelsevärld kan exempelvis ha inneburit att moraliska felsteg per definition uppfattades som farliga och att den moraliska och pragmatiska aspekten därför var oskiljaktiga i förståelsen av synd. Indikationer

23776, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 3b–4; Landsm. Upps. 23620, svar på frgl. M199, Uppland, DFU, ISOF, s. 7; Landsm. Upps. 22423, svar på frgl. M199, Uppland, DFU, ISOF, s.4; Landsm. Upps. 23970, svar på frgl. M199, Östergötland, DFU, ISOF, s. 1–2.

111. Landsm. Upps. 23776, svar på frgl. M199, Småland, DFU, ISOF, s. 4.

112. Morrissey (2005) s. 137.

ges dock på att de två sidorna, även om de var nära förknippade, inte var beroende av varandra. I vissa fall tycks till och med en motsättning ha funnits mellan dem.

Till meningsskapandets natur hör att inga föreställningar är fixerade utan skapas och omformas i sin specifika kontext där en mängd olika faktorer spelar in. Förståelsen av synd var inte bestämd utan påverkades säkerligen av individens personliga förhållande till en viss syndig handling och till personen som utfört den, men här behövs mer forskning. Synden tycks ha spelat en särskilt allvarlig roll i självmordsfallen då självmördarna gick miste om den viktiga bikten. Det är tänkbart att självspillingarnas syndiga handlingar åtföljdes av ett större fördömande än andras, då de efterlevande lämnades kvar med rädslan för de osaliga gengångarna. Åtskillnaden mellan pragmatism och moralism är därför grumlig. Flera frågor om vilken mening som lades i synden och dess relation till självmord återstår således och utgör ett spännande område för vidare forskning.

Sammanfattning och slutsatser

Frågelistsvaren har erbjudit en ny ingång till självmordet och låtit oss närma oss ett samhällsskikt som i andra sammanhang lämnat lite skriftligt material. Med utgångspunkt i det aktiva meningsskapandet som självmordstolkningarna var en del av har de rådande historiska tolkningarna av självmordets betydelser kunnat nyanseras. Det är framförallt tre aspekter som här pockar på uppmärksamhet i relation till tidigare forskning.

För det första var självmordet inte bundet till en viss intention eller agens vid dödsstunden. Personer som av en andra part tvingades utföra en dödlig handling och personer som utförde en dödlig handling i annat syfte än att avsluta sitt liv, omnämndes alla som självspillingar. I de mest extrema exemplen kan det som benämndes som självmord närmast beskrivas som ett mord utfört av djävulen.

Inom tidigare forskning kan två svårförenliga bilder angående frågan om agens och intention skönjas. I den mest välrepresenterade beskrivs självmordsdefinitionen ha byggt på avsikten med handlingen, och ansvarsgraden ha avgjorts genom i vilken mån den handlande varit mentalt tillräknelig när beslutet att ta sitt liv verkställdes. Källmaterialet i denna forskning är främst rättsligt, kyrkligt eller baserat på diskussioner i ett

intellektuellt skikt. De frågor som i litteraturen beskrivs som avgörande var i det sammanhang som här lyfts fram i stället av sekundär natur. Det avsiktliga självmordet var endast en variant av en vidare självmordskategori. Ansvarigheten stod inte att finna i självmordshandlingen utan byggde på andra premisser.

Den andra och mindre förekommande bilden i forskningen går i rakt motsatt riktning från den första. Hagberg som studerat folkliga sammanhang menar att drunkningar och självmord allmänt likställdes. Kriminalstatistikens vida självmordsklassificering, där ovarsamt gående på is inräknades, tyder på samma likställande mellan dödar som skett med egen intention och av oavsiktlig ovarsamhet. I frågelistmaterialet handlade det i stället om en specifik form av ovarsamhet.

Självmordsdefinitionens kontextbundenhet står att finna i studiens andra slutsats, att det som i uppteckningsmaterialet förenade olika typer av självmord var förekomsten av synd i personens liv. Det skedde en växelverkan där döds sättet och personens tidigare handlingar fungerade som bevis för varandra. Självmord kunde tolkas som bevis på djävulsförskrivning och i omvänd riktning hände det att dödsfall förstods vara ett självmord tillsynes på grund av förekomsten av synd i den dödes liv. I meningsskapandet kring självmordet upprättades genom synden ett direkt samband mellan självmordshandlingen och den dödes liv. Självspillingens ansvarighet låg därför i att denne begått oaktsamma syndiga handlingar som resulterade i en, ibland av självmördaren själv, önskad död. Detta förklarar varför betydelsen av agensen och intentionen vid dödsögonblicket inte var större.

Vad som också framgått är att syndens påverkan på livet och döden i detta meningssammanhang inte var exklusiv för självmord. Detta är synnerligen intressant i relation till tidigare forskning där självmordet ofta åberopas som ett undantag som måste förklaras. Självmordets associationer till synd sammanflätade det med en rad andra döds sätt. Här förekom exempelvis flera typer av djävulshämtning som följt på olika syndiga handlingar.

Självmordsdefinitionen i frågelistmaterialet har stora likheter med den som framkommer i Susan Morrisseys analys av dryckesdöden i Ryssland under 1800-talet. I båda sammanhangen var självmordshandlingen det förväntade resultatet av synd. Viktiga skillnader finns dock. Medan syndigt leverne i Morrisseys studie syftade på ett moraliskt förkastligt

leverne, innebar synden i folktromaterialet i stället specifika handlingar som inte nödvändigtvis åtföljdes av fördömanden.

Detta för oss till en tredje slutsats, att syndens roll i självmordstolkningarna inte enbart kan förstås utifrån uppfattningar om moral. Bland andra Hilding Pleijel och Arne Jarrick har betonat det moraliska fördömandet av självspillingar och beskrivit begravningsseden som ett grymt straff. I källorna framkom att självspillingarnas själar ansågs förlorade och att klockringningen inte kunde ändra på detta. Att klockringningen i detta fall inte hade någon funktion, innebär att den avvikande behandlingen av självspillingarna inte automatiskt kan antas ha förståtts som moraliskt straff. I forskningen är det den moraliska aspekten av syndens koppling till självmord som vanligen framhålls. Den roll som synden spelade i frågelistmaterialets utsagor om självspillingarnas liv och begravningssederna vittnar dock om ett praktiskt förhållningssätt till synd. Synden som antogs ha föregått självmordet i kombination med att synderna inte bekänts under de brukliga formerna, innebar att självspillingen förväntades bli osalig och potentiellt farlig för de efterlevande. Detta oavsett om den moraliska dimensionen tillfördes eller ej.

Att skilja mellan pragmatiska och moraliska förståelser är visserligen vanskligt då de ofta samverkar. Ett ensidigt fokus på den senare aspekten innebär dock att en viktig del av förståelsen för självmordets menings-sammanhang går förlorad. Det moraliska fördömandet var inte nödvändigt för att syndens konsekvenser för kropp och själ skulle tas på allvar. Självmördarens ansvarighet innebar alltså inte i sig att personen skuldbelades i moralisk mening. Rimligt är dock att det moraliska fördömandet var särskilt framträdande i förståelsen av självmord eftersom självspillingarnas handlingar fick allvarliga konsekvenser för de efterlevande. Syndens påtagliga roll i meningsskapandet kring självmord innebär att sekulariseringsberättelsen i detta sammanhang är direkt missvisande. Den mening som lades i självmord var både en del av och konstituerade föreställningar om synden och djävulens närvaro. Åtskillnaden mellan världsligt och andligt var obefintlig. I såväl svensk som internationell självmordshistoria kontrasteras den äldre demoniseringen mot en ny medikalisering där det moraliska fördömandet associeras med det förra. Resultaten från denna studie komplicerar denna övergripande förklaringsmodell då demonisering inte förutsatte moraliskt fördömande.

I sagesmännens återgivning framkommer ett sammanhang på Sve-

riges landsbygd under sent 1800-tal, där förståelsen av självmord kontrasterar skarpt både mot lagstiftning och uppfattningar inom andra grupper vid samma tid. Samtidigt som självmordet i vissa kretsar medicaliserades och diskussioner om självmordshandlingens brottslighet diskuterades, pågick andra aktiva meningsskapanden kring självmordet. Det har blivit tydligt att betydelsen av tillsynes välbekanta drag, som syndens koppling till självmord, inte kan förutsättas. Genom att ta hänsyn till nyanserna i samexisterande meningsskapanden får vi nya förståelser för hur stigmatiseringen kring självmord tar form. Självmordet var och är resultatet av aktiva meningsprocesser som griper in i hela vår upplevelsevärld.

Death shadowed by life: Interpretations of suicide in late 19th-century rural Sweden

Based on records of popular beliefs and practices that were collected in the early 20th century, this article explores ideas of accountability and the relationship between life and death in interpretations of suicides in late 19th-century rural Sweden. It focuses on the part played by the actions and intentions of the self-murderer in popular interpretations of suicide, and on how perceptions of sin were related to understandings of suicide.

In contrast to earlier writings on suicide, where the focus is on the act of self-killing, suicidal deaths are analysed in relation to understandings of the self-murderer's life and to understandings of other types of sudden death. In this context, the definition of suicide had less to do with the perceived intention and agency of the person who killed themselves than with understandings of the suicide's life. The key factor leading to the classification of a death as suicide was the presence of sinful acts in the past. Suicide was not unique in this regard but was part of a wider category of deaths caused by sinful acts. Sin had a pragmatic facet that was intertwined with, but did not presuppose, moral judgment. Apart from the moral condemnation that could result from committing a sin, sinning could also have real, harmful consequences. For example, sinful acts could result in the devil physically forcing the wrongdoer to kill himself. The strong connection between sin and suicide meant that even persons who had not meant to kill themselves were sometimes described as suicides.

A pragmatic understanding of sin also shaped the burial rites of suicides. The practice of burying self-murderers apart from others was not primarily understood to be a punishment of the dead person. Rather, it was a strategic method to protect the living from being haunted and endangered by the spirits of self-killers. It was a popular conception that suicides were more likely than other dead to haunt the living because they had not had the opportunity to confess their wrongdoings to God and were therefore deprived of the salvation of their souls.

In previous research, perceptions of suicide have been described as undergoing a secularisation process during the 19th century in which explanations pertaining to supernatural beings were replaced with medical explanations. However, in the rural parts of Sweden examined here, conceptions of sin and the presence of an active devil in physical form still played a crucial part at the end of the century. Accountability in relation to suicide was understood in complex ways, especially since suicide was not determined by a self-harming act. Indeed, not all suicides were intentional at all. This study thus adds nuance to our understanding of accountability in relation to suicide in late 19th-century Sweden and sheds new light on the stigmatization of suicide.

Keywords: suicide, popular belief, new cultural history, 19th century, burial rites, sin, devil, death, Sweden